

Պ Ա Տ Մ Ա - Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

ՊՐՈՖ. Զ: ԱՃԱՌՑԱՆ

Մ Ե Ս Ր Ո Պ Մ Ա Շ Տ Ո Ց*

ԳԼՈՒԽ ՑԱՍՆՄԵԿԵՐՈՐԴ

Ե ԴԱՐԻ ԳՐԱԳԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

§ 1

Այսպես հիմնվեց հայ մատենագրությունը, որի հայրն ու հիմնադիրը եղավ Մեսրոպ Մաշտոց և մեծագույն գործիչը՝ Սահակ Ս. Գրբի Թարգմանությունը դարագլուխ բացավ հայ կյանքում. նրան հետևեց բազմաթիվ գրքերի Թարգմանությունը. ամեն կողմ դուրս եկան բացվեցին, էջմիածնի վարդապետարանը մի կողմից ուսուցիչներ էր հասցնում, մյուս կողմից նորանոր երկեր հրապարակ հանում: Հռութանոսի սովորեցրած աշակերտները տարածեցին գրչության արվեստը Հայաստանում, գրիչների խմբերը սկսեցին իրար դերագանցել և ձեռագրերի արտագրությունները բազմաթիվ տեսակներով սփռվում էին ամեն կողմ: Վանքերը դարձան կրթության կենտրոններ, եկեղեցիները պաշտօնական, հայերեն ժամերգությունը և հայերեն ընթերցվածները շուրջ ու իմաստ տվին նրանց, ու քաշում էին մարդկանց ահագին մի բազմություն, որ հաճությամբ ունկնդրում էր մայրենի լեզվով ժամերգություն: Վարդապետները կամ մեկնիչները բնակից հորդարուխ քարոզներով երկնային խոսքը սփռում

էին նրանց մեջ և կրոնի հաստատ գիտակցությունը ամրապնդում: Վերջապես ամբողջ երկիրը տոգորված էր գրական-կրոնական մեծ շարժումով:

Բայց ինչ որ այդ բոլորի մեջ գերազանցում և ամբողջ շարժման անիվն էր կազմում, դա էր անկախ ազգային ինքնաճանաչության և ազգային գիտակցության գաղափարը, որ մինչև այն չկար:

«Պարսկական մասին վերին իշխանությունը նորանոր փորձեր կընէր հայ ժողովուրդը զուտ մազդեզանց կրոնին վերադարձնել և պարսիկ լեզուն ու մատենագրությունը տարածել անոնց մեջ, մինչ արևմտյան մասին տիրող հռոմեացիները անարգանք կնայեին րարբարոսներու վրա և անոնց լեզվին ու առանձնահատկությանց բնականորեն որևէ ըմբռնում չունեին... Այս պատճառով եթե նկատենք այն պարագաները, որոնց տակ Մաշտոց ու Սահակ իրենց մտքի գործունեությունը բերեցան և ու ժողովրդական ինքնագիտակցության զարթուցին Հայ Ազգը, և այս գործքին հետ համեմատության դնենք դանայան այն պարզը, զոր Պեպինոս փոսանկ քաղաքական ու եկեղեցական ամեն միջոց լիապես ի ձեռին ունենալով նվիրեց զերման ժողովրդյան, այն ատեն թե՛ Պեպինոս և թե՛ յուր զինակիրը՝ Վինֆրիդ՝ խեղճ թշուկներ կերևան համեմատությամբ մտքի

* Շարունակված «էջմիածին» ամսագրի 1954 թվականի XI, XII, 1955 թվականի I, II, III, IV, IX, 1956 թվականի I, II, IV-V, VII-IX, XI-XII և 1961 թվականի Ժ և ԺԱ համարներին:

այն հսկաներու (Մարկվարտ, «Պատմութիւն հայ նշանագրերու», էջ 7—8):

Հայաստանի ամեն կաղմերում բացված դարգեցները, էջմիածնի վարդապետարանը, Սահակի և Մեսրոպի անխոնջ գործունեութիւնը և իրենց աշակերտների ուսումնասիր եռանդը՝ քիչ ժամանակում այնպես բարձրացրին հայոց հոգևոր ու մտավոր հորիզոնը, այնպիսի ծաղկալ վիճակի մեջ դրին բովանդակ երկիրը, որին երբեք չհասավ հետո անցյալում: Այս պատճառով Ե դարը, համեմատութեամբ բոլոր հաջորդ դարերի, կոչվեց Ոսկեդար:

Փարպեցին, որ ժամանակակից չէր այս գրական շարժման սկզբնավորութեան, բայց նրա ավելի մեծ շարիերով ծաղկումը տեսավ ու վախեց, այսպես է նկարագրում երկրի այն ժամանակվա վիճակը. «Եւ դարձեալ ի գլուխ սրբոյ Հայրապետին Հայոց Սահակայ զգործ մեծ հոգևոր վաստակոյն՝ կարգեցան վաղվադակի յայնմհետէ դպրոցի հօտին ուսմանց, բազմացան դասք գրչաց, ելեկն առնելով զմիմեամբ զարգարեցան պաշտամունք սուրբ եկեղեցւոյ, յորդորեցան բազմութիւնք արանց և կանանց ժողովրդոց ի տօնս Փրկչին և ի ժողովս մարտիրոսաց: Որք շահեալք լի հոգևոր օգուի՝ ընթանային խնդալիցք ի հաղորդմանէ մեծի խորհրդոյն, մեծամեծք և տղայք, սաղմոսներով և կցորդս ասելով ամենայն տեղիս, ի հրապարակս և ի փողոցս և առտնին: Պայծառացան եկեղեցիք, շուք առին վկայարանք սրբոց, միշտ ծաղկելով ի նոսա ուխտ Կտակարանաց: Ընծայիւք հանապազաբուղիս հոսէին վտակք յապողացն. մեկնութեանց, որք զծածուկս մարդարէից բերելով ի յայտնութիւն՝ սեղանս ամենալիցս հոգևոր խորտալօք դնէին առաջի ամենայն ժողովրդեանն. յորոց ճաշակեալ իմաստախնդիրն մարդոց՝ քաղցրանայ ի քիմն նոցա, ըստ բանի սաղմոսերգին: Բանք վարդապետութեան քան զխորիսիս մեղուս Եւ զի միանգամայն իսկ ասացից ըստ բանի սուրբ մարգարէին Եսայիայ, թէ լցաւ երկիրս ամենայն Հայոց գիտութեամբ Տեսոն ի հոգևոր վտակաց սուրբ հայրապետին Սահակայ, իբրև զընդուս բազումս որ ծածկեն զծովս: Եւ շնորհիւ ամենախնամ Փրկչին Քրիստոսի կատարեալ այս ամենայն ի ժամանակս Վոսմշապհոյ, ըստ յառաջագույն գրելոց, և լուսաւորեալ աշխարհս Հայոց» (Փարպեցի, էջ 17—18):

Ամբողջ այս մեծ շարժումը, գրական այս մեծ գործունեութիւնը Սահակի և Մեսրոպի աշխատութեան արդյունքն է: Մոտիկից տեսնենք, թե ի՞նչ նկարագիր ունի հիշյալ նորածիլ գրականութիւնը, որո՞նք են նրա բնորոշ հատկութիւնները, որո՞նք են Սա-

հակի և Մեսրոպի աշակերտները, և վերջապէս ի՞նչ գրական արտադրութիւններ մեղում են մեզ հիշյալ ժամանակից: Այս տեսութիւնը Դավիթ լավ պիտի պատկերացնէ երկու նշանավոր գործիչների աշխատութիւնը:

Արդյունքը թող ցույց տա գործիչին:

§ 2

Երկու բնորոշ հատկութիւն ունի Ոսկեդարի գրականութիւնը. առաջին՝ կրոնական գույն և երկրորդ՝ թարգմանչութիւն: Այս երկու հատկութիւններն էլ միայն մեզ սեփական չեն և հատուկ են բոլոր այն գրականութեանց, որ մի անգամից և ճոխութեամբ են մտնում ժողովրդի մեջ: Այն ժամանակվա հասկացողութեամբ գրականութիւնը պարզապէս կրոնի զարգացման կամ ժամակարգութեան ծառայող մի գործիք էր. ուսուցչական գործը հանձնված էր միմիայն կրոնավորներին, և սրա համար է որ վարդապետ, որ բնապէս «ուսուցիչ կամ վարժապետ» էր նշանակում, հետո դարձավ կրոնավորական աստիճան: Նույն հասկացողութիւնը կենդանի էր դեռ մինչև վերջերս բոլոր արեւելյան հետամնաց ժողովուրդների մեջ. ուսմիկը կարգաւ բազով «եկեղեցական երգեցողութիւն» էր հասկանում և կարգացող անունը տալիս էր բոլոր կրոնավորներին, Սահակ և Մեսրոպ նմանապէս առաջնորդված լինելով այս գաղափարով և գրականութիւնը կրոնական զարգացման համար միայն տված լինելով Ազգին, բնական է, թե ամենից առաջ Ս. Գրքը և կրոնական գրքեր պիտի տային նրան: Այսպէս է եղած նաև իսլամական, բոթական և սլավական մատենագրութեանց սկզբնավորութիւնը. այստեղ էլ տեսնում ենք, որ գրականութիւնը մտել է միայն կրոնական պետքերը լրացնելու համար և սկսել է նախ Ս. Գրքի թարգմանութեամբ: Աֆրիկայի, Ամերիկայի և Օվկիանիայի արդի բազմալեզու ժողովուրդների խիստ շատերի գրականութիւնը միմիայն Ավետարանի թարգմանութիւնից է բաղկացած և կատարված է ավետարանական քարոզչական նպատակով և քրիստոնեութիւն տարածող միսիոներների ձեռքով:

Թարգմանչութիւնը նմանապէս պայման է բոլոր նոր սկսող գրականութեանց համար, մանավանդ նրանց, որ ուժեղ թափով են սկսում, Եթե Ս. Գրքի թարգմանութիւնը կրոնական պահանջ է արդեն, առհասարակ թարգմանչութիւնը սնունդ է նորածին գրականութեան, որ դեռ զարգացման բարձր աստիճանի հասած չլինելով, չի կարող անկախ երկեր արտադրել: Թարգմանու-

թյուններն են, որ պիտի սնուցին նրան, սրանցից հետո պիտի գան նվաճողաբար կազմված աշխատություններ և հետո միայն բոլորովին անկախ գործեր:

Մեր գրականությունը չէր կարող բացառություն կազմել ընդհանուր օրենքի մեջ. ուստի բնական է, որ նա էլ սկսեի թարգմանություններ և թարգմանիչներով:

§ 3

Ոսկեդարի գրականության ու կրոնական շարժման մեջ մեծ դեր են կատարած քարգմանիչ կոչված անձերը: Ժամանակակից պատմության մեջ այս անունով են հայտնի ըստ Կորյունի՝ Հովհան Եկեղեցացի, Հովսեփ Պաղնացի, Նզիրի Կողբացի, ինքը Կորյուն և Ղևոնդ, որոնց վրա հորենացին ավելացնում է նաև Արժան: Թե բուն ինչ է նշանակում այստեղ այս քարգմանիչ տիտղոսը, շատ հայտնի չէ: Ոմանք կարծում են, թե այս տիտղոսը տրվեց Սահակի և Մեսրոպի բոլոր աշակերտներին, որովհետև սրանց աշխատության մեծագույն մասը հունարեն կամ ասորերեն թարգմանություններից էր բաղկանում: Գանձակեցին թարգմանիչ է կոչում էջմիածնի՝ վարդապետարանի աշակերտներին. «Եւ ուսեալ մանկանցն աշոցիկ զամենայն իմաստութիւնս ներքինս և արտաքինս, եղևն թարգմանիչ ճշմարտութեան, և թարգմանեցին զամենայն գիրս Հին և Նոր Կտակարանացն» (էջ 15):

Բայց Գարազաշյան, անպատեհ համարելով այս կարծիքները, ենթադրում է, թե թարգմանությունը մի առանձին արվեստ էր, որ կար մանավանդ գրերի գյուտից առաջ. թարգմանիչ տիտղոսը ընդհանուր չէր ըլլոր այն ժամանակի վարդապետներին, այլ այս անունով կոչվում էին միայն այն անձերը, որոնք սովորել էին առանձնապես թարգմանության արվեստը («Քրննական պատմություն», Գ, էջ 44—45): Եթե թարգմանիչ տիտղոսը տրվեի հունարենից կամ ասորերենից գրերի թարգմանած լինելու պատճառով, բնական է, թե գրերի գյուտից անոնք թարգմանիչ չլիտի գտնվեի: Բայց ահա վերոհիշյալ վեց անձերից գոնե մի մասը թարգմանիչ էր գրերի գյուտից առաջ, Նույնիսկ Մեսրոպ թարգմանիչ է կոչված հորենացուց իր քարոզության գեղաճաշի շրջանում. «Եւ ի վարդապետիկ երանելոյն Մեսրոպայ՝ ոչ փոքր կրէր վտանգս, քանզի ինքն էր ընթերցող և թարգմանիչ. և եթէ այլ ոք ընթերցողը, ուր նա ոչ հանդիպէր, զանխուլ ի ժողովրդոցն ինէր՝ յաղագս ոչ լինելոյ թարգմանչի» (հորենացի, Գ խէ), ձիշտ այս խոսքից շատ հայտնի կերպով հասկացվում է, որ երկու

տարբեր պաշտոն կար այն ժամանակ, ընթերցող և թարգմանիչ: Ընթերցողն այն էր, որ գեղեցիկ ձայն և լավ առդանություն ունենալով, կարող էր Ս. Գիրքը եկեղեցում. իսկ թարգմանիչը «Ս. Գրքի մեկնիչն» էր: Ընթերցողը հաճախ չէր էլ հասկանում կարդացածի միտքը, որովհետև ասորերեն կամ հունարեն էր: Բայց թարգմանիչը լավ գիտեր այդ լեզուներից գոնե մեկն ու մեկը և ընթերցումից հետո բնաբարձրանալով, աչքը պահած գրքի վրա, բացատրում էր հայերեն լեզվով՝ կարդացածի բովանդակությունը: Միա համար առանձին գեղեցիկ ձայն հարկավոր չէր, այլ միայն այն լեզուներին հմտություն և գիտություն: Բնականաբար այս պաշտոնները գոյություն ունեին այն ժամանակ, երբ հայերեն գրականություն չգտնվելով, եկեղեցական ընթերցվածները հունարեն և ասորերեն էին լինում և նրանք հայերեն լեզվով ժողովրդին բերանացի բացատրելու պետք կար: Անշուշտ ընթերցողներ ավելի շատ կային քան թարգմանիչներ. ուստի կարող էր պատահել, որ մի եկեղեցում ընթերցող լինեի, բայց թարգմանիչ չգտնվեի. այն ժամանակ ընթերցումը կատարվում էր սովորական կարգով, իսկ մեկնություն չէր տրվում, ինչպես հորենացին ասաց. քիչ առաջ, իսկ ժողովուրդը ոչինչ չէր հասկանում:

Արդի քննիչները, որ թարգմանիչ բառը սխալ մեկնելով իրեն ընդհանրապես Սահակի և Մեսրոպի աշակերտ են հասկանում, երկու խմբի են բաժանում նրանց. 1) առաջին կամ երեք քարգմանիչներ, և 2) երկրորդ կամ կրասե քարգմանիչներ: Առաջին են համարվում այն աշակերտները, որ գրերի գյուտի ժամանակ բավական հասակ և զարգացում ունենալով, կարող էին իրենց վարդապետներին օգնական ու գործակից հանդիսանալ թարգմանության մեջ. իսկ երկրորդ են կոչվում առաջին թարգմանիչների աշակերտները, որոնք սրանց մոտ բավական կրթվելուց հետո, իրենց ուսումը կատարելագործելու համար ուղարկվեցին զանազան քաղաքներ: Առաջին աշակերտները 60 հոգի էին¹. Բայց նրանց մեծ մասի վրա հիշատակություն չկա. նրանցից հայտնի են միայն՝

1 Հովսեփ Բահանա՝ կաթողիկոս Վայոցձորեցի:

¹ Օրմանյան, «Ազգապատմ», Ա, էջ 277, ասում է, թե Սահակ ուներ 60 աշակերտ, այժմ ավելացան Մեսրոպի 40 աշակերտները («Սուրբ», Բ, էջ 9):

2 Աբրահամ խոստովանող Զենակացի, եպիսկոպոս Բզնունյաց.

3 Անանիա կամ Անանիաս, եպիսկոպոս Սյունյաց.

4 Գինթ կամ Գինթ, եպիսկոպոս Դերջանի.

5 Եզնիկ կամ Եզնակ Կողբացի, եպիսկոպոս Բագրևանդա.

6 Երեմիա, եպիսկոպոս Աղվանից.

7 Կորյուն, եպիսկոպոս Վրաց.

8 Մովսես, եպիսկոպոս Վրաց.

9 Մուշե կամ Մուշեղ, եպիսկոպոս Արծրունյաց.

10 Սամվել, եպիսկոպոս Վրաց.

11 Տեր խորձենացի, եպիսկոպոս Կալենական.

12 Աղան Արծրունի.

* 13 Արձան.

14 Գիտ կամ Գյուտ Գողթնացի.

15 Դանան.

16 Ենովք.

17 Երեմիա երեց Վաղարշապատցի.

18 Թադիկ կամ Թողիկ.

19 Խոսրով կամ Խոսրովիկ թարգմանիչ.

20 Ղևոնդ կամ Ղևոնդես երեց Վանանդեցի.

21 Մուշե Տարոնեցի.

22 Հովհան խոստովանող.

* 23 Հովհան Եկեղեցացի.

24 Հովնաթան քահանա.

* 25 Հովսեփ Պաղնացի.

26 Տիրայր խորձենացի.

27 Վահան Ամատունի.

28 Հմայակ Մամիկոնյան:

Այս թարգմանիչների մասին տե՛ս ի միջի այլոց Չամչյան, Ա, 535—541, Զարբհանայան, «Պատմություն հայկական դպրության», Ա, էջ 272—277 և ավելի ընդարձակ՝ Հովհաննես վարդապետ Միսթճյան, «Հանդես ամսօրյա», 1902, էջ 58—61 և 145—151:

Իսկ երկրորդ թարգմանիչներն են, ըստ Զարբհանայանի, անդ, էջ 277—280.

1 Դավիթ Անհաղթ.

2 Գյուտ կաթողիկոս.

3 Հովհան Մանդակունի.

4 Եղիշե.

5 Մովսես խորենացի.

6 Մամբրե Վերծանող.

7 Ղազար Փարպեցի.

8 Եղրաս Անգեղացի.

9 Խաչիկ կամ Խաչատուր.

10 Անդրեաս.

11 Թաթուլ.

12 Վարոս:

Թարգմանիչների այսպիսի բաժանումը ըստ Դարագաշյանի «գիտ է արդեաց» և գրություն չունի իրականության մեջ: Սրանց համար իբրև պատմական փաստ են ծառայում «Յայսմաուրք», Շնորհալի, Ասողիկ,

Սամվել երեց և ուրիշ զանազան հետին մատենագիրներ, որոնց վկայությունը իհարկե ամենին զորություն չունի: Սրանց մեջ հիշենք հատկապես Կիրակոս Գանձակեցին, որ թարգմանիչների կարգն է դասում մինչև իսկ «Ստեփաննոս Սինեաց եպիսկոպոս» և «Հռութանոս» (գեղագիր հույն). և որպեսզի սխալ հասկացողություն չկազմվի հիշյալ անձների մասին, առաջինի համար ասում է. «Սինեաց եպիսկոպոս, բազում մեկնությունս իթող Սուրբ Բորց, Յորայ և Աւետարանացն, այլ և Դանիէլի և Եզեկիէլի, և զպատասխանիս թղթոյն Գերմանոսի պատրիարքին Կոստանդնուպոլսի»: Իսկ երկրորդի համար՝ «որ զգիրսն յարմարէր գեղեցիկ՝ Հռութանոս Սամստացի»:

Շատ կասկածելի են մանավանդ կրտսեր կողմած թարգմանիչները, որոնցից ոմանք, ինչպես Դավիթ Անհաղթ և Մովսես խորենացի, դեռ Ե դարի հեղինակներ էլ չեն, այլ ավելի ուշ ժամանակի: Իբրև առաջին թարգմանիչ մեջ բերված անձները գրեթե բոլորն էլ ժամանակակից պատմագիրներից վկայված են, բայց սրանցից իսկապես միայն վեցն են, որ թարգմանիչ տխուրոր կրում են, վերևում բացատրված նշանակությամբ: Այս անձները նշանակել ենք աստղանիշով: Մյուսները իրոք աշակերտ եղել են Սահակին և Մեսրոպին, բայց թե սրանք էլ թարգմանիչ եղել են՝ հայտնի չէ: Գիտենք միայն, որ նրանք զանազան պաշտոններ են վարել Հայաստանում, ինչպես եպիսկոպոս կամ առաջնորդ, դպրոցների վերակացու, քահանա, սարկավազ և գործակից իրենց վարդապետներին, բայց այլ է աշակերտ և պաշտոնյա, այլ է թարգմանիչ:

Նմանապես նույն աշակերտները բոլորն էլ չեն մասնակցած այն գրական արտադրության մեջ, որ Ե դարից ժառանգություն են մնում մեզ: Ինչպես նախորդ գլուխներում տեսանք, դարձյալ նույն հինգ կամ վեց անձներն են, որ ասորերենից կամ հունարենից թարգմանության մեջ դեր ունեն: Անշուշտ կարող են գտնվել սրանցից դուրս նաև ուրիշ անձներ հիշյալ 28 աշակերտների խմբից, որոնք դեր են ունեցել այս թարգմանության մեջ, բայց նրանց անունները չեն հիշատակված:

§ 4

Ե դարը համեմատելով հաջորդ դարերի հետ, շատ ճոխ է գրական արտադրության կողմից. սրանց թվական առավելությունը գերազանցում է բոլոր մյուս դարերից. միայն ԺԲ դարն է, որ կարող է այս կողմից մրցել Ե դարի հետ: Դալով լեզվական արժանիքին, ոչ մի դար չկարողացավ մոտենալ Ոսկեդարի լեզվին և Ե դարի հայերենը ամեն

դարի և ամեն ժամանակի համար եղավ լեզվի դասական օրինակ:

Ե դարից մեզ հասած աշխատությունները շատ են և իրենց լեզվական փոխադարձ նմանությունից դատելով բաժանվում են չորս դասի կամ դպրոցի, այն է՝ Եզնիկյան, Եփրեմյան, Կյուրեղյան և Ագաթանգեղյան: Այս դպրոցների լեզվական (կամ ոճական) տարբերությունները, ինչպես նաև յուրաքանչյուր դպրոցին պատկանող աշխատությունների ցանկը տե՛ս իմ «Հայոց լեզվի պատմություն» մեջ, մասն Բ, գլուխ ԺԶ:

Ոսկեդարի գործերը կարող ենք բաժանել նաև երեք տեսակի. 1) ինքնագիր գործեր, 2) ասորերենից թարգմանություններ և 3) հունարենից թարգմանություններ: Ամենից սակավաթիվը առաջինն է. մեզ հասած աշխատությունների մեծագույն մասը պատկանում է երրորդ տեսակին, իսկ ասորական թարգմանությունները քանակով բռնում են երկուսի միջին տեղը: Այսպես, ինքնագիր են միայն Եզնիկ, Կանոնագիրք, Սահակի և Մեսրոպի թղթերը, Կորյուն, Ագաթանգեղոս և Բյուզանդ. ասորերենից են Եփրեմյան դպրոցի արտադրությունները և ուրիշներ, իսկ մնացյալը հունարենից է թարգմանված:

Բոլոր այս աշխատությունները, ինչպես ասացինք, արդյունք են Սահակի, Մեսրոպի և իրենց աշակերտների գրչի. բայց դժբախտաբար որոշակի հայտնի չէ, թե ո՞ր գործերը ո՞ր հեղինակից են: Բանասերները աշխատել են հեղինակը այլուստ ծանոթ աշխատությունների լեզուն համեմատել անծանոթների լեզվի հետ և դրանով գտնել, թե այս վերջիններից որոնք ո՞ր հեղինակին են արվել: Այսպիսի համեմատական քննության երևելի մի օրինակ տվեց Նորայր Բյուզանդացին իր «Կորյուն վարդապետ և նորին թարգմանությունը» գրվածքով, որի մեջ ապացուցում է, թե Ագաթանգեղոս, Բյուզանդ, Մակարայեցիոց երեք գրքերը և Եվթաղի Ս. Գրոց առաջաբանները՝ Մեսրոպի կենսագրության հեղինակի, այն է Կորյունի աշխատություններն են: Սրան հակառակ տե՛ս Կողբյան, «Մակարայեցիոց Բ գրքին հայերեն թարգմանությունը», Վիեննա, 1923, էջ 19—20 և մեր նկատողությունը «Հայոց լեզվի պատմության» մեջ», մասն Բ, Մ. Գարագաշյան կարծում էր, թե չորս մեծ մարգարեները, Ոսկեբերանի «Մեկնութիւն Մատթէի, Թղթոցն Պողոսի, Նսայեայ, Մենդոց» և Սեբեթիանոսի ճառերը, որոնց մեջ ծանր, լուրջ ու հանդարտ մի լեզու է տիրում, թարգմանություններն են Սահակի՝ իբրև լուրջ և ծանրագույն աղեղարո՞ ծերունու: Նույն հեղինակը կարծում էր դարձյալ, թե Մովսեսի

Հնգամատյանը, Ավետարան և այլ այսպիսի վերլուծական շարադրությամբ (պարզագույն հայերենով) գրված աշխատությունները Մեսրոպին են: Ավելի իրական փաստուն ենք ասորականից եղած թարգմանությունները (Եփրեմի «Մեկնութիւնք Հին և Նոր Կտակարանաց», «Համաբարբառ», «Մեկնութիւն Աւետարանի», «Մեկնութիւն Պողոսի 14 թղթոց», «Ճառք», «Նսեբիոսի Եկեղեցական պատմութիւն», «Զգօն», «Լաւորեմա Եղեսացի», «Թուղթք Իգնատիոսի») վերագրելու Հովսեփ Պաղնացուն և Եզնիկ Կողբացուն, քանի որ Կորյունի վկայությամբ գիտենք, թե այս երկու աշակերտներն են, որ Նդեսիա ուղարկվելիս՝ ասորական գրվածները հայերենի թարգմանելու համար. «Որոց դարձեալ դէպ լինէր եղբարս երկուս յաշակերտացն՝ յուղարկել ի կողմանս Ասորոց ի քաղաքն Եղեսացւոց, ղՅովսէփ, զոր ի վերոյն յիշեցաք, և երկրորդն Եզնիկ անուն՝ յԱյրարատեան գաւառէն ի Կողբ գեղջէ, զի յասորական բարբառոյն՝ զնոցին հարցն սրբոց զաւանդութիւնս, հայերէն գրեալս դարձուցն» (Կորյուն, էջ 20): Ծանոթ է նաև, որ Աբրահամ Զենակացին թարգմանել է «Վկայք Արևելից»-ը, իսկ հունարենից եղած թարգմանությանց համար Կորյուն (էջ 21) հիշում է Ղևոնդի, իր՝ Կորյունի և Եզնիկի անունները: Բայց այս խնդիրը կարելի պիտի լինի ճիշտ կերպով պարզել միայն այն ժամանակ, երբ կկազմվի Ոսկեդարի հայ մատենադրության մամուլական համաբարբառը:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

1. Ե դարի գրական մեծ շարժումը կազմեց ու ձևակերպեց հայ ազգային ինքնաճանաչողությունը. դա եին հայոց Ոսկեդարն է: 2. Ոսկեդարի գրականությունը ընդհանրապես կրօնական բնույթ ունի և քաղաքական է: 3. Թարգմանիչները բաժանվում են երկու կարգի. առաջին՝ քաղաքական (սրանցից հայտնի են 28 հոգի) և երկրորդ՝ քաղաքական (հայտնի են 12). այս բաժանումը վավերական չէ: 4. Ոսկեդարը բաժանվում է 4 դպրոցի (լեզվի տեսակետով). Եզնիկյան, Եփրեմյան, Կյուրեղյան և Ագաթանգեղյան: Գրական արտադրություններ երեք տեսակ են. 1) ինքնագիր, 2) ասորերենից քաղաքականություններ, 3) հունարենից քաղաքականություններ: Ինքնագիր գործերի հեղինակները հայտնի են, քաղաքականները մեծ մասամբ անհայտ:

ԹԵՈՂՈՐՈՍ ՄՈՊՍՈՒԵՍԱՑՈՒ ԼԵՐՋՎԱԾԸ

§ 1

Կորյուն Սահակի և Մեսրոպի վերջին օրերին է դնում Նեստորական հերձվածի երկրորդ հայտնությունը, որի դեմ մաքառեցին երկու հայերը և կարևոր թղթակցություն ունեցան նշանավոր հույն եկեղեցական հայերի հետ:

Այս խնդրի հանգամանքները հետևյալներն են:

Եփեսոսի ժողովից հետո, կայսերական հրովարտակով հրամայված էր ամենքին այդ եկեղեցիներին գրվածքները, ուր որ գտնվեին. նույնպես պատիժ էին սպառնացած այն անձանց, որոնք պահում կամ կարդում էին այդպիսի գրվածքներ: Նեստորականները տեսնելով, որ իրենց աղանդը իսպառ բնաջինջ պիտի լինի, մտածեցին մի ուրիշ հնարք: Սկսեցին հրապարակել Նեստորի ուսուցիչ Թեոդորոս Մոպսուեստացու և սրա էլ ուսուցիչ Թեոդոր Տարսուսացու գրքերը, որոնց նպատակն էր նվնծմիտի և Ապոլինարի մոլորությունները հերքել: Նեստորականները Նեստորի քարոզություններն էլ խառնելով նրանց հետ և պաշտպանելով նրանց մեջ գերվածներն իբրև ուղիղ և համաձայն սուրբ հայերին, ուզում էին մի կերպ արդարացնել Նեստորին, իբր թե ինքն էլ նրանցից տարբեր մի բան չէր քարոզած: Այս կարծիքները նաև արևելյան ազգերի մեջ տարածելու համար, նեստորականները Թեոդորոսի և Դիոդորի գրքերը հունարենից թարգմանելով հայերեն, պարսկերեն և ասորերեն լեզուների, սկսեցին ցրել այս լեզուները խոսող ազգերի մեջ: Այս գրքերի շարքում հիշվում է հատկապես Թեոդորոս եպիսկոպոս Մոպսուեստացու (350—428) գրած մի գիրքը մոգական կրոնի դեմ (այժմ կորած), որ ուղղվել էր հայոց Μεσοποταμία քորեպիսկոպոսին, և որ Saint-Martin համարում է, թե մեր Մաշտոցն է (տե՛ս Փորթուզալ փաշա, «Եղիշե», էջ 159, նույնը և Ադոնց):

Նույն հայերը լսելով այս բանը, պարտք համարեցին գրել Հայաստան՝ զգուշացնելու համար, որ չխաբվեն այդ քարոզիչներից: Առաջին թուղթը գրեց Պրոկղ, որ Հովհան Ոսկեբերանի աշակերտն էր և 434 թվին Պոսի Պատրիարքական Գահն էր բարձրացել: Այս թղթի մեջ, որ գրված է 435 թվին, Սահակի և Մեսրոպի անունով, Պրոկղ նախ բացատրում է ուղղափառ վարդապետության դավանությունը, հետո ցույց է տալիս Նեստորականների քարոզած մոլորությունները, որոնք մի առ մի հերքում է, և վերջապես հայտնում է,

թե լսել է, որ մի քանի Նեստորական քարոզիչներ եկել են Հայաստան, հորդորում է հետո մնալ նրանցից, անխախտ պահելով ճշմարիտ դավանությունը:

Պրոկղի թուղթը հասած է մեզ չորս լեզվով նախ՝ հունարեն բնագիրը, երկրորդ՝ հայերեն ոսկեդարյան թարգմանությունը, երրորդ՝ ասորերեն աղավաղյալ թարգմանությունը և չորրորդ՝ լատիներեն հարազատ թարգմանությունը: Հայերենը հրատարակված է նախ «Պատկեր» թերթի մեջ (1890, էջ 219—222, 271—276), հետո «Գիրք թղթոց»-ի մեջ, էջ 1—8 և մասամբ էլ «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուի մեջ: Բայց հայերեն հրատարակության սկիզբը խանգարված և նրա հետ է խառնված Նզնիկի ծանոթ թուղթը նույն խնդրի առթիվ: Երեք լեզուների համեմատությամբ մի պատվական հրատարակությունի Ն. Արիստակես Վարդանյան, տպված «Հանդես ամսօրյա»-յի մեջ 1921, էջ 1—25, որին հետևում ենք նաև մենք: Նույնը արտատպված է նաև «Ազգային մատենադարան»-ի շարքում, հատոր ԴԷ, էջ 1—40:

Թղթի վերնագիրն է՝ «Թուղթ Պրոկղեայ եպիսկոպոսի առ Սուրբ Սահակ հայրապետ Հայոց և առ Սուրբ Մածոց»: Բայց հունարեն բնագրում այսպես չէ, այլ առանց անվան՝ ընդհանուր դիմումով. «Աստուածաժեր և աստուածապաշտ եպիսկոպոսաց և քահանայից և վանահայրց, որը միանգամ ընդ ամենայն համօրէն աշխարհն Հայաստանայց Ուղղափառ Սուրբ Եկեղեցւոյ»:

Բոլորովին ավելորդ համարելով թղթի դավանաբանական քարոզները, որոնցով ծանձրալի լինելու չափ ծայրալի լցված է դժբախտաբար ամբողջ մեր հին մատենագրությունը, դնում ենք այստեղ նամակի բովանդակությունը, որ պատկանում է մեզ և մեր նյութին:

«Եւ զայս ամենայն զի գրեցաք առ սէր ձեր այդր, զի լու եղև մեզ, եթէ արք ոմանք ծանտախօսք ցնորախօսք անկան յաշխարհ այդր և կամին ծանտաժուտ իմն գրովք, հակառակութեամբ, ստաբան ստախորհուրդ զիտութեամբ խոտորել զպարզամտութիւն, զանպաճուճ, զանմեքենայ, զուղղափառ գեղն հաւատոցն: Բայց եւ զերանելոյն Պօղոսի գառաքելոյն դարձեալ ասեմ ձեզ, Զգոյշ լինիք, գուցէ իցէ ոք, որ զձեզ կապուտ կողպուտ թողուցու ճարտարամտութեան բանիւր և ընդունայն խաբէութեամբ վարդապետութեան ընդունայնախորհուրդն մարդկան և ոչ ըստ վարդապետութեանն Քրիստոսի. զի հիմն

սրբութեան հաւատոյ ալ ինչ որ ոչ կարէ դնել, քան զայն որ եղեալն է, այսինքն է Յիսուս Քրիստոս: Արդ կացէք հաստատուն մի հոգի և ի մի անձն՝ նահատակակիցք եղեալ հաւատովք: Աւետարանիս և մի՛ խրտուցեալք ընդոտանիցիք մի՛ յիմիք ի շարեաց թշնամւոյն և մի՛ ի նզով և ի կորուստ մատնիչիք ընդ նեստորեայ և ընդ Թէոդորեայ, որ վարդապետն լեալ էր նորա և որ զշար բոյսն երեւցոյց՝ զշարաքան նորածայնս հրէութեան և զանցուցին ըստ ուրախութիւն հրէութեան և ըստ հերետիկութիւն առաջին արիւնոսացն և այլոցն, որ խոտորեցան ի փառացն սրբութեան և յուղիղն հաւատոց և նզովեցան նոքա յամենայն ժողովրդոց և այրեցան որ վատի խորհրդոց գիրքն էին նոցա յանդիման ամենայն ժողովրդոց: Յորմէ և դուք պահեսիք զանձինս և զնոյն գործ գործեսիք, զոր սուրբ ժողովք եպիսկոպոսացն դործեցին, և մի՛ որ զառժամանակեայ ամօթն ամօթ անձին համարեալ զյաւիտենից ամօթն ժառանգեսցէ և ընդ նոսա դատապարտեալ ի գոթիս կործանեսցի: Այլ պահեսիք դուք զվարդապետութիւն, զոր ընկալեալ ի հարցն սրբոց, որ ի նիկիա սինհոդոսն էր ժողովոյն՝ զուղիղ և զսուրբ փառս հաւատոցն հաստատեցին, և զոր վարդապետութիւն սուրբն երանելիք Բասիլիսոս և Գրիգորիոս և որ միանգամ նման են նոցա, որ սրբութեամբ և հաւանութեամբ զսուրբ հաւատս ի կեանս իրեանց հաստատեցին, որոց անուանքն գրեալ են ի դպրութեան կենաց:

Ողջ լերուք ի Տէր և շնորհեալ լիջիք մեզ, աստուածասէր եղբարք:

Նրկորդ Թուղթը գրեց Մելիտինի Ակակ եպիսկոպոսը, որի հետ արդեն բարեկամացած էր Մեսրոպ՝ իր ճամբորդութեանց ժամանակ: Այս Թուղթը գրված է միայն Սահակի հասցեին և անշուշտ նույն թվին: Թուղթը պահված է նույնպես ոսկեդարյան հայերեն թարգմանությամբ «Գիրք թղթոց»-ի մեջ (էջ 14—15): Թուղթը, որ շատ ավելի համառոտ է քան Պրոկլիսը (ընդամենը երկու էջ), սկսում է Սահակին ուղղված այսպիսի հարգական բառերով. «Որ ամենայնիւ աստուածասէրդ ես և լի սրբութեամբ, տէր իմ և գործակից, ըստ նմանութեան միոյ մարմնոյ յօղանպատեալ...»: Հետո մի քանի տողով պատմում է նեստորի բմբոսությունը և դատապարտությունը, և ավելացնում. «Ուրեք ուրեք զպարզամիտս լիւր դարձուցեալ ի շարակամութիւնս: Զահի հարեալ թէ՛ գուցէ և ի ձեր եկեղեցիսդ արատ գտեալ ճարակեսցի, լաւ համարեցաք օղիւղ առ ձեզ զհասարակաց օգոտն խորհելով»: Այնուհետև դնում է իր աստվածաբանական պայքարը նեստորի դեմ և վերջացնում է նամակը հետևյալ հորդաբով. «Արդ իբրեւ անաբոցութ զթուղթդ, ի

վերայ իմոյ տկարութեանս աղօթս անպակաս մատուցիք Աստուծոյ: Բայց մեզ երկիւղ է, թէ գուցէ ի Թէոդորեայ Մամուեստիոյ ռմամենէն (ըստ իս թերեւ ուղղել սեւմանէն) աշակերտեալ որ դոցի և ի շար ժանգէն նեստորի, ի միամիտ անձինս աղբիցէ: Զի զնորա մնացեալ գրեանն իբրեւ խնդրս այս յայտնեցաւ, և մանաւանդ որ վասն մարմնախառնին (?) գրեալ էր, վճիռ հրամանի ետուն սուրբ աշխարհաժողով եպիսկոպոսացն, որ լիպիսացւոց քաղաքին եղև, ի մի վայր ժողովել զընաւ գրեանն և այրել: Արդ փոյթ լիցի ձեզ առանց պղտորութեան զհաւատն պահել, դի կատարեալ զարդարութիւն անպակաս ընկալիք»:

Նրորդ Թուղթը գրեց դարձյալ Մելիտինի Ակակ եպիսկոպոսը հայ նախարարների հասցեով, նույն նպատակով և նույնպիսի հորդորներով, ինչպես նախորդ երկուսը: Այս երրորդ նամակն էլ հասել է մեզ ոսկեդարյան հայերեն թարգմանությամբ, որ պահված է «Գիրք թղթոց» հավաքածուում, էջ 19—21: Թուղթը սկսվում է հետևյալ ողջունի խոսքերով. «Պատուական և առաքինի նախարարք Հայոց, սիրելիք և ծառայք Քրիստոսի, մեծամեծք և փրցունք, յԱկակայ եպիսկոպոս Մելիտինէ ի կրտսեր ծառայէ խոնարհութեամբ և սիրով ողջոյն»: Դարձյալ խոսում է նեստորի հերձվածի մասին և շատ աղաչական բառերով խնդրում է, որ չխառվեն մոլորիչներից: Վերջանում է նամակը այսպիսի խոսքերով. «Այլ ես թէպէտ և խռնարհ և գժուձ եմ քան զամենայն մարդիկ, սակայն վասն փրկութեան ձերոյ հոգալ ոչ դաւարիմ. և ես երկնչիմ գուցէ դոք՝ շարժիցէ ի ձէնք պատրանք մոլորութեանն. եդի զայս վկայութիւն առաջի Աստուծոյ» և այլն:

Պրոկլիս թղթին պատասխանեցին Սահակ և Մեսրոպ. պատասխանը հասել է մեզ ոսկեդարյան պատմական հայերենով. հրատարակված է նախ «Սոփիք»-ի Բ հատորում (Վենետիկ, 1853, էջ 137—149) և հետո «Գիրք թղթոց»-ում, էջ 9—13: Նույնը կա նաև Ֆնտոլյանի «Կորյուն»-ի ըննական հրատարակության մեջ, էջ 89—92:

Վերնագիրն է՝ «Պատասխանի թղթոյն Պրոկլիս երանելոյ, ի Սահակայ և ի Մաշդոցէ, սուրբ վարդապետացն Հայոց»: Այս վերնագիրը իհարկե հետո է կաղնված:

Նամակն սկսում է հետևյալ ողջունի խոսքով. «Առ ճշմարիտ և աստուածասէր պատուական տէր մեր և հայր, սուրբ եպիսկոպոս Պրոկլոս, ի Սահակայ և ի Մաշդոցէ ողջոյն»: Այնուհետև գրվում է մի շատ բանաստեղծական պատկեր, որը բերում ենք ոսկեդարյան դրաբարով, թեև մի քիչ խառնված հետին արտագրողներից:

«Ճառագայթը մշտնջենաւոր յաւիտենական լուսոյդ որ առ մեր տկարութիւնս երեւցան ի ձեր լուսաւոր սրբութենէդ, յոյժ ի ծագել իւրեանց գորաքուցին զմեր տկարութիւնս և զմեր տկար խորհուրդս բազմապատիկ զօրացուցին, և մեծապէս զկողմն տկարացեալ անդրէն արծարծեալ նորոգեցին, զի անդէն վաղվաղակի թուեցաւ մեզ որպէս նոր ինչ անցք ի վերայ հասանել բազում անձկալի գթոյն զոր օրինակ անցք անցանիցեն ընդ քաղցրաբեր բոյսս արտոցն քաղցրութեան ցօղոյն ի վերայ իշանելով և զտապ տառապոյն հասկալից բուսոյն ի ջերմախառն յանրարեխառն օդոցն իւրով քաղցրութեամբն բժշկութիւն գարձուցանելով»:

Այնուհետեւ Սահակ և Մեսրոպ ցավ են հայտնում, որ հունաց մեջ այդպիսի ժանգ է տարածվել և թե իրենք խիստ պատվեր են ուղարկել Հայաստանի ամեն կողմը՝ շնորհունելու ամենեկին այդպիսի մուրաբ ուսմունքը. «Արդ որովհետեւ մոլարն առաջին և գլխաւորն գիր ժանգ աղտեղութեանն կարկառեալ սերմանել ժպրհեցաւ, զայս մեք մեղաց գործ համարեցաք, և ընդ մեծամեծ բազում և անշափ ձերում թղթոյդ տրտմակից եղեալ՝ ըստ մերում տկարութեանս ողբացաք, և յամենայն տեղիս որ շուրջ զմեզ բնակեալ էին, յղեցաք՝ մեծ և պատուհասալից պատուիրանաւ մի՛ լսել բնաւ ամենեկին զայդպիսի բարբարոսս, մի՛ ընդունել ամենեկին զվնասաբեր կորստական մոլորական հերեսիութեանն վարդապետութիւնն»։ Հետո տալիս են հայոց դավանանքը. հորդորում են, որ հույներն էլ հոգ տանեն հերետիկոսութեան առաջն առնելու իրենց երկրում. իսկ Հայաստանում Քնոզորոս Մոպսուեստացու վարդապետութիւնը մուտք չէ գտած և եթե այդպիսի բան պատահի, ամեն միջոց կգործադրեն արմատախիլ անելու համար:

Ակալի առաջին թղթի պատասխանը գրված է միայն Սահակի կողմից և կարելի է ասել, թե նախորդ թղթի համառոտութիւնն է միայն, սկսած բոլորովին նույն ձևով և վերջացած նույն ձևով: Թուղթը հրատարակված է նախ «Սոփիբք»-ի Բ հատորում, էջ 150—156 և հետո «Գիրք թղթոց», էջ 16—18:

Ակալի երկրորդ թուղթը, որ ուղարկված էր հայ նախարարներին, մնաց անպատասխան, կամ, եթե երբեք նախարարները պատասխանեցին, այդ պատասխանը մեզ չէ հասած:

§ 2

Այս թղթակցութիւնից հետո, ինչպես սպասելի էր, Սահակ և Մեսրոպ որոնեցին դրսից եկած այդ քարոզիչներին և Հայաստանից

դուրս վնտեցին: Ահա Կորյունի խոսքերը այս առթիւ. «Յայնմ ժամանակի բերեալ երեւցան Հայաստան աշխարհին զիրք սուտապատումը, ընդունայնախօս աւանդութիւնք առն ուրումն հոռոմի, որում Թէոդոս անուն (Յնտգլանի հրատարակութեան մեջ ուղղված է Թէոդորոս, ինչպես ունի Փոքր Կորյուն): Վասն որոյ սինհոդոսական հայրապետացն՝ եկեղեցեացն սրբոց նշանակեալ ազդ առնէին՝ ճշմարտահաւատ փառաւորացն Սահակայ և Մաշթոցի: Եւ նոցա ճշմարտասէր փութով զայն ի միջոյ բարձեալ՝ աշխարհահալած արտաբոյ իւրեանց մերժեցին. զի մի ի լուսաւոր վարդապետութիւնն ծուխ ինչ սատանայական յարիցէ» (Կորյուն):

Այս խոսքերից երևում է, որ 1) հերձվածողների գրքերը Հայաստան բերվել են, 2) այդ լսելով հայրապետները զգուշացուցիչ գրեր գրել են և 3) Սահակ և Մեսրոպ նրանց արտաքսել են երկրից դուրս:

Բայց Չամչյան և իր հետևորդները այս տեղից սկսած, ստեղծում են մի ընդարձակ պատմութիւն: Իբր թե Սահակ զգուշութեամբ քննելով հերձվածողական գրքերը, հրաման հանեց նոր ժողով գումարելու Աշտիշատի մեջ, այն է երրորդ ժողով Աշտիշատու, որ ըստ Չամչյանի գումարվեց 436 թվին, նախորդ ժողովից 3 տարի հետո: Այդտեղ հավաքվեցին Հայաստանի եպիսկոպոսները, երեցները և վանականները, մեջ բերվեցին Քնոզորոսի գրքերը, որոնք քննութեան ենթարկելով, գտան, թե հակառակ են սուրբ հայրերի վարդապետութեան և համաձայն նեստորի քարոզութեան: Ուստի միաբան վճռով նզովք դրին նրանց վրա և հերքեցին: Նույն ժողովում Սահակ մի ճառ խոսեց Բանին մարդեղութեան վրա, հայտնելով, թե Միածին Որդին Աստուծո անարատ Կույսից առավ մեր բնութիւնը և եղավ մարդ կատարյալ և Որդի Մարդո, Բանի անձնավորութեան մեջ անբաժանելի և անշփոթ միավորութեամբ միացած: Այս բանը հիշատակում է վահան եպիսկոպոս Նիկիո, Շիրակավանի ժողովում, ըստ Չամչյանի (Ա, էջ 527), հայնելով Հովհան Իմաստասեր կաթողիկոսի գրքերից. «Սուրբ Սահակ ասաց ի ճառին՝ որ յԱշտիշատն խօսեցաւ, մեք խոստովանիմք...» (ձեռագիր Վենետիկի, էջ 172):

Այնուհետեւ Սահակ բոլոր ժողովականների հետ միացած՝ Քնոզորոս Մոպսուեստացու գրքի դեմ ուղիղ դավանութեան մի թուղթ գրեց Պոլսի Պրոկղ պատրիարքին՝ խնդրելով նրա հավանութիւնը: Ուղարկեցին նաև Քնոզորոսի գրքից ինչ-ինչ մասեր, որ Քնոզորոս նենգապատիր խոսքերով Քրիստոսին բաժանում էր երկու Որդի: Հայտնեցին նույնպես, թե իրենք մերժել են այդ գիրքը, այդ վար-

դասակարգությունը և այդ աղանդավորներին: Այս թուղթը ուղարկվեց Պրոկդին՝ թարգմանիչներից մեկի միջոցով, որ հունաց և լատինաց գրքերում կրում է մերթ Աբեխիոս և մերթ Աբելիոս (Աբել) անունը, իսկ Չամչյան համարում է Ղևոնդ երեց և իր աշակերտակիցը՝ Աբրահամ:

Պրոկդ կարգաց հայոց թուղթը և Թեոդորոսի գրքերը, մերժեց Թեոդորոսի խոսքերը և շատ հավանեց հայոց ուղիղ վարդապետության, ժողով գումարեց իր եպիսկոպոսների հետ և նրանց հետ միացած՝ դավանության ընդարձակ մի թուղթ գրեց Հայաստան: Այս թուղթը, որ եկեղեցական տարեգրության մեջ նշանավոր է, թեև հայերեն չի թարգմանված, բայց կա հունարեն և լատիներեն (վերջինը Դիոնիսիոս կարճահասակի ձեռքով, «Praefatio» և այլն: Չամչյան լատիներենից թարգմանում է նաև թղթի առաջին և վերջին մասերը: Թուղթը Պրոկդ ուղարկեց նույն Ղևոնդ և Աբրահամ թարգմանիչների միջոցով: Սահակ և Մեսրոպ հալածանք հանեցին հերձվածողների դեմ և նորեկ քարոզիչները դեռ մեր երկրում լավ չհաստատված՝ դուրս վտարվեցին:

Այս բոլորը կեղծիք է. Աշտիշատում ժողով գումարված չէ՝ ո՛չ առաջին և ո՛չ երկրորդ ամբողջ իրողությունն այն է, որ Պրոկդ մի թուղթ և Ակակ երկու թուղթ է գրել հայոց, որոնց պատասխանել են հայերը: Ո՛չ ճառատություն կա Աշտիշատում և ո՛չ գրքերի առաքում: Սուտ է վահան եպիսկոպոս Նիկիո, սուտ է և Պրոկդի երկրորդ կեղծած թուղթը, որ ճիշտ այն է՝ ինչ որ վերը ցույց տվինք և որ հայերեն ոսկեդարյան թարգմանությամբ էլ կա: Այս մասին համառոտ խոսում է Աբել եպիսկոպոս Մխիթարյանց, «Պատմություն ժողովոց», էջ 53, հերքելով Չամչյանի ասածները, իսկ ավելի գիտական ձևով Հ. Ա. Վարդանյան, որ հերքում է Պրոկդի երկրորդ թուղթը, ինչպես տեսանք վերևում: Ցավալի է, որ այս բոլորից հետո և այս բոլորին անդիտակ, Ազոնց նորից է քննության ենթարկում այս հարցը, հավատում ու ժամանակի պատմիչ Լիբերատի վկայություններին և դրա հիման վրա խաբեբա դուրս բերում Կորյունին, իբր թե Կորյուն վերահիշյալ Աբեխիոսն է (երկու անունների մեջ էլ ռ կա և այս բավական է երկուսին նույնացնելու համար), որ Ղևոնդի հետ զնացել է Պոլիս ոչ թե թարգմանչական գործով, այլ կրոնական առաքելությամբ՝ նեստորական հարցով: (Տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1925, մայիս—նոյեմբեր):

Շատ համոզիչ և հաշտարար ելք է տալիս հարցին Հ. Ն. Ակինյան, որ իր ուսումնասիր-

րությամբ մեջ («Հանդես ամսօրյա», 1935, էջ 485) մանրամասն քննելով խնդիրը, հասնում է այն եզրակացության, թե վեճը, թղթակցությունը, գրքերի առաքումը և այլն կատարված են Հունահայաստանի հետ: Ակակի երկրորդ թուղթը՝ «Առ պատուական և առաքինի նախարար Հայոց», ուղղված է հունահայոց իշխաններին: Դրա համար էլ պատասխանը չունենք մեր ձեռքին: Ակակիոս, իբրև Մելիտինեի եպիսկոպոս, կարող էր միջամուխ լինել իր սահմանակից հունահայոց կրոնական գործերին և զբաղվել նրանցով, քանի որ նրանք բուն Հայաստանի կաթողիկոսական իրավասությունից դուրս էին: Համենայն դեպս, Պարսկական Հայաստան ո՛չ նեստորականներ էին մուտք գործել և ո՛չ էլ Թեոդորի գրվածքների շուրջը խնդիր էր հարուցված, ինչպես իմանում ենք Սահակի պատասխանից:

§ 3

Կանոնագրքի մեջ Սահակի անունով կան սակայն ընդարձակ կանոններ, ընդամենը 55 կանոն, բաժանված վեց գլխի, որոնք բոլոր վերաբերում են եկեղեցական պաշտոնյաների կարգապահության և եկեղեցիների հասույթին: Ամբողջական հրատարակությունը տե՛ս «Կանոնագրք» (հրտ. Դյուճյան, Թիֆլիս, 1913, էջ 15—56): Թեև երբ և ո՛ւր որոշվեցին այդ կանոնները՝ ոչինչ հայտնի չէ պատմիչներից: Աբել եպիսկոպոս Մխիթարյանց, «Պատմություն ժողովոց», էջ 39, դնում է վաղարշապատի ժողովում, որ տեղի է ունեցել իբր թե 426 թվին: Օրմանյան էլ («Ազգապատում», Ա, էջ 283), խոսում է նույն կանոնների մասին, բայց ո՛չ ժողովի տեղն է հիշում և ոչ թվականը: Եվ հայտնի չէ, թե որքան վավերական են դրանք:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

1. Նեստորականները Նեստորի հերձվածք խորամակնորքամբ տարածելու համար հրատարակեցին Թեոդորոս Մոպսուեստացու գործերը, որ Նեստորի ուսուցիչն էր, հետք խառնելով նաև Նեստորի մտքերը. փառգիշերներ եկան նաև Հայաստան. այս լսելով Պրոկդ և Ակակիոս երեք քաղաքներից հայոց՝ գգուշացնելու համար, որոնց պատասխանեցին Սահակ և Մեսրոպ:— 2. Հետո փառգիշերներ վտարեցին Հայաստանից. Չամչյան այս առթիվ գումարված է դնում Աշտիշատի երրորդ ժողովը, ինչ որ կեղծիք է:— 3. Կանոնագրքում Սահակի անունով ունեն 55 կանոն, որոնց վավերականությունը անստույգ է:

(Շարունակելի)